

הרודיון בצילום אוויר. במורדות ההר, אתר חפירות של קבר הורדוס והתיאטרון המלכותי, סוף 2009. משמאל: אהוד נצר

תצלום אוויר של הרודיון:

קברו של הורדוס והתיאטרון המלכותי

אהוד נצר,
יעקב קלמן,
רועי פורת
ורחל צ'אצ'י

במאוזוליאום היו שלושה חדרים בשלושה מפלסים, שבהם הוצבו ארונות קבורה. רוחב הבסיס 10x10 מ', והוא התנשא לגובה של קרוב ל-25 מ'. אין כל ספק כי ניתן היה לראותו בנקל מן ההרים שסבבו את ירושלים. המאוזוליאום אום נבנה מאבן גיר לבנה וקשה מטיפוס מלכה, שמקורה במחצבה המרוחקת מספר ק"מ מהאתר. זהו המבנה היחיד בהרודיון שבו נעשה שימוש באבן מסוג זה. העיבוד היה כמעט מושלם, ודומה כי המצב 'הרענן' שבו נמצאו האבנים מצביע על פרק הזמן הקצר יחסית של קיום המונומנט. על גבי מסד (פודיום) מעוצב שכלל חדר תחתי, ניצבה קומה רבועה ובה חדר נוסף. מעליה הייתה קומה עגולה, שהחדר העגול שבמרכזה הוקף בפורטיקו של 16 עמודים,

מימין: שחזור של הרודיון מצפון, לאחר בניית המחצבה האדירה של ההר המלאכותי סביב ארמון מבצר ההר וקבר הורדוס

באפריל 2007 נתגלו במדרון ההר הצפון-מזרחי של הרודיון, בקרבת גרם המדרגות המונומנטלי וממזרחו, שברי סרקופג מפואר, עשוי אבן גיר קשה בגוון אדמדם. העמקנו את החפירה וגילינו לראשונה שרידי מונומנט, בנוי מאבני גזית איכותיות. בהמשך העבודה נמצאו שרידי פודיום מפואר (כ-10x10 מ'), שנותר ממבנה גדול בהרבה, הוא המאוזוליאום של הורדוס. במאי 2007 הודענו על גילוי קבר הורדוס, דבר שעורר הד תקשורתי רב בארץ ומחוצה לה. מאז המשיכה המשלחת כמעט ברציפות בחפירה ובחקר מתחם הקבר והאזור שממערבו, שבו התגלה לאחרונה, בהפתעה גמורה, תיאטרון מלכותי. נתאר בזאת את הממצאים החדשים שהתגלו במקום*.

המאוזוליאום

המאוזוליאום נמצא הרוס. הוא לא חרב ברעידת אדמה או בצוק העתים, אלא נהרס במתכוון בידי המורדים היהודים שהגיעו להרודיון במרד הראשון ברומאים בראשית שנות השבעים, וכילו את זעמם בזכרו של הורדוס שנוא נפשם. שחזורו הכמעט מלא של מבנה המאוזוליאום, שהוכן בידי רחל צ'אצ'י, חברת המשלחת, התאפשר על ידי לימוד עשרות הפריטים האדריכליים שהיו פזורים במקום. מאוזוליאום הינו מבנה קבורה שהיה נפוץ בעולם ההלניסטי-רומי, ומצבות קבורה דומות מתקופה זו נמצאו ברחבי העולם. האתר הקרוב לו ביותר בצורתו בארץ הוא מצבת 'יד אבשלום' שבנחל קדרון, אלא שהמחצבה בהרודיון גדולה ומפוארת בהרבה ותאמה את טעמו ומעמדו הרם של המלך.

* החפירות נערכות מטעם המכון לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית וממומנות ברובן מכספי תרומות. כיום ממשיך מחקר האתר כחלק מפיתוח תשתית תיירותית ועבודות שימור נרחבות, בסיוע החברה הממשלתית לפיתוח התיירות, המועצה האזורית גוש עציון ורשות הטבע והגנים. התמונות במאמר צולמו ברובן בידי גבי לרון, תצלום אוויר: פסקל, דורון ודודי.

המסד (הפודיום) ושרידי המאוזוליאום למעלה: פריטים אדריכליים שנחשפו בחפירות. מימין, שרידי מסד המבנה שנשתמר בשטח

העגול שמעליה. את הגג עיטרו חמש אורנות (חיקוי אדריכלי למכל לאפר נפטרים שנשפרו בקרמציה). ארבע מהן הוצבו כנראה למרגלות החרוט הקעור והחמישית על גבי כותרת קורינתית גדולה, בראשו (בדומה לראש החרוט במצבת החזנה המפורסמת בפטרה).

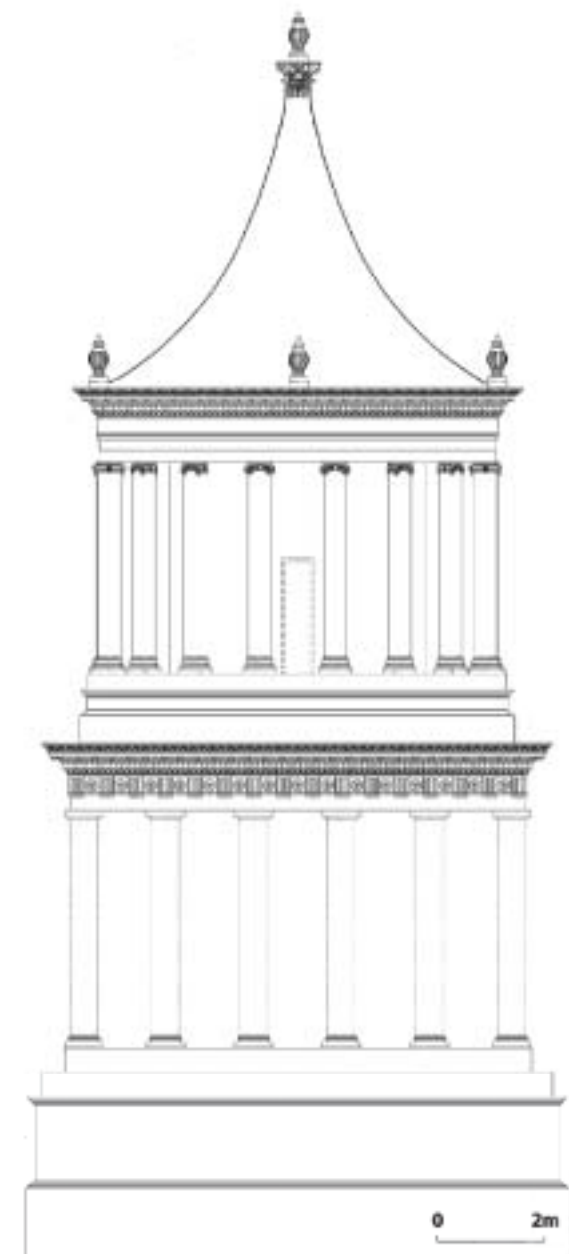
לא נמצאה כל עדות לגרם מדרגות שהוביל אל הקומות העליונות של המאוזוליאום. סביר על כן, להניח, כי מדרגות או גשרים זמניים הוקמו לפני כל לוויה. בשטח שהקיף את המונומנט הוכשר גן מדורג בטרסות, שנועדו לאדמת הגן, והצמחייה שבו נהנתה מבכרת השקיה מיוחדת, שנבנתה ממערב למאוזוליאום. הורדוס לא נקבר לבדו במאוזוליאום, אם כי סביר להניח שהיה ראשון הנקברים, ואליו צורפו, ככל הנראה בימי שלטון בנו ארכילאוס, נפטרים נוספים. פרט לטרקופג מאבן גיר אדמדמה שהתגלה תחילה, נמצאו בהמשך החפירות שברים

שרידים מהטרקופג הלבן: עלים ופרי של דפנה שעטרו את המכסה (למעלה) פרחים ועלים של קיסוס בדפנות הארון (למטה)

מימין: המאוזוליאום המשוחזר משמאל: אחת מחמש האורנות שעטרו את המאוזוליאום (למעלה); שריד עיטור מהאנטבלטורה (למטה)

בסגנון יוני. בראש המצבה, מעל לפורטיקו והחדר העגול ניצב גג בצורת חרוט קעור, דומה לזה שבמצבת 'יד אבשלום'. בעוד שבתוך המסד והקומה הרבועה היו חדרים שקורו ודאי בקמרונות אבן, החדר העגול שהוקף בפורטיקו קורה כנראה בכיפה. בחדר העליון, העגול או בחדר שתחתיו, ניצבו הטרקופג של הורדוס ושני הטרקופגים האחרים שנמצאו בחפירות.

המצבה הצטיינה בעיטורים נאים, בעיקר באנטבלטורות (מערכות הקורות-אפריזים-כרכובים) שהיו הן מעל לקומה הרבועה, התחתונה, והן מעל לפורטיקו

מכסה הסרקופג הלבן בעת עבודות השחזור

סביר להניח כי הנקברים האחרים במאוזוליאום היו בני משפחתו של הורדוס, ואפשר, כפי שכבר צוין לעיל, כי הם נקברו בעשר השנים שבהן ארכילאוס שלט ביהודה, בטרם נשלח לגלות בשנת 6 לסה"נ, בידי הרומאים שישבו לאחר מכן בהרודיון. אפשר שהארון המפואר הלבן שייך למלתאקי 'השומרונית', אשתו החמישית של הורדוס, ואמו של ארכילאוס, שמתה ברומא מספר חודשים לאחר מות בעלה, וגופתה הוחזרה כנראה ליהודה והונחה לצד הורדוס. מועמדת נוספת היא גלפירה, אשתו השנייה של ארכילאוס, שמתה מאוחר יותר. כך או אחרת במאוזוליאום נקברו לכל הפחות עוד שניים מבני משפחת הורדוס, וקיים יסוד להניח כי היו גם נקברים נוספים, גם אם לא הוטמנו בארונות אבן. יש להניח, עם זאת, לאור התמונה הכוללת, כי הורדוס היה ראשון הנקברים במונומנט המפואר שבנה.

המאוזוליאום ניצב במקומו במשך 70 שנה, כשהוא מוקף ומובלט על ידי ההר המלאכותי, אשר נבנה כמצבת ענק מעט לפני מותו של הורדוס. המצב השתנה בשנת 66 לסה"נ, לאחר שהרודיון נכבשה בידי המורדים היהודים מידי חיל המצב הרומי שהחזיק בו. הם הרסו וניתצו ביסודיות את המאוזוליאום והסרקופגים, מתוך זעם שהיה אצור וודאי בקרב תושבי יהודה במשך דורות ובא על פורקנו באחת. עדות מסייעת לכך הם המטבעות הרבים מימי המרד שנמצאו בין המפולות של המאוזוליאום, וכן תנורי בישול ואשפה המעידים, כי לאחר ההרס, המשיכו המורדים להתגורר כאן, במקביל לפעילותם במבצר שעל ההר.

הסרקופג מאבן גיר אדמדמה המיוחס להורדוס, בעת שחזורו

של שני סרקופגים נוספים מאבן גיר לבנה. בהעדר כל ממצא כתוב, הסוגיה באיזה משלושת הסרקופגים הללו נקבר הורדוס ומי היו שני הנפטרים הנוספים לא נתבהרה. עם זאת ההשוואה בין שלושת הארונות, והדרך בה נתגלו, עשויים לסייע בפתרון התעלומה.

שברי הארונות הלבנים נמצאו ברובם יחדיו, על הקרקע, סמוך לפינה המזרחית של המאוזוליאום. צורתם מעידה כי נזרקו שלמים ממרומי הבניין, לפני שנהרס. לעומתם הסרקופג האדמדם נותץ למאות שברים, מהם קטנים ביותר, שנמצאו בין חורבות המונומנט, ריסוק שנעשה בעיקרו מחוץ למבנה.

סרקופג זה בצבע אדמדם המעוטר בוורדות (רוזות), יוצא דופן בעיבודו, בלי-טושו הקפדני, ובמראה הכללי הנאה, המצטיין בפשטות אלגנטית. אף שדפנותיו וכך גם המכסה, להוציא הצדדים הקצרים, היו חלקים ללא דגמים, אנו סוברים, הן על פי עיבודו ובעיקר בעקבות הניתוח היסודי, כי הוא היה זה של הורדוס. יש לציין, עם זאת, כי הסרקופג הלבן המעוטר גם הוא, גדול ומפואר, ונושא דגמים צמחיים ומצטיין גם הוא בפשטות ואלגנטיות.

התיאטרון

בשנת 2008, עם הרחבת החפירות ממערב ובצמוד למדרגות המונומנטליות, למרגלות פתחי בורות המים שבמדרון הצפוני של ההר, נחשפה קבוצת חדרים. קירותיהם נבנו בקפידה באבן מקומית, וטויחו בטיח לבן, ובמפולות נמצאו פריטים אדריכליים ופיסות רבות של טיח צבעוני. לאחר חפירות ממושכות הסתבר, כי לפנינו תגלית מפתיעה וחשובה – תיאטרון מלכותי קטן שנקבר תחת שפכי ההר המלאכותי.

התיאטרון, שבחלקו נחצב אל תוך הסלע, כלל אודיטוריום (מבנה המושבים המכונה קוויאה); אורכסטרה עגולה למחצה, במה וקבוצת חדרים מאחורי האודיטוריום (כ-32 מ' קוטר). הקוויאה, שכללה כ-10-12 שורות מושבים, נחלקה לשני גושים, עליון ותחתון, וביניהם מעבר לשלושה עד ארבעה גושי מושבים שהופרדו בגרמי מדרגות.

מבנה הבמה, שלצערנו שרד ברובו רק מתחת למפלס הרצפה, היה בגודל 23x11 מ'. על פי בדיקה ראשונית דומה כי עיקר הפאר של הבמה התרכז בקיר האחורי, מעין סקנה פרונס,

שהיה כנראה בעל שתי קומות של עמודים. הקומה העליונה הייתה מקבילה בגובהה לעזרת עמודים שניצבה כנראה בראש הקוויאה. אין עדיין נתונים לשחזור צדו הפנימי של הקיר האחורי, שכלל אולי גומחות עגולות למחצה או מלבניות בגדלים שונים. התיאטרון היה מסוגל להכיל כ-400 צופים, שנכנסו אליו בשתי כניסות עם פרוזדורים המוליכים לאורקסטרה ואולי גם דרך הבמה וכניסה או שתיים בראש הקוויאה. במפולות שכיסו את התיאטרון נמצא שפע של חוליות עמודים בקטרים שונים, כותרות ופריטים נוספים. הם כללו שרידי טיח צבעוני שכיסה הן את העמודים והן את הכותרות (ובוודאי גם את האנטבלטורות). כל אלה מרמזים בין היתר על פארה של הבמה, שייתכן וגם קירותיה עוטרו בציורים. כאמור, נראה כי גם המעבר העליון שבראש הקוויאה, כלל שורת עמודים (קולונדה).

הצעת שחזור ראשונית של התיאטרון (בידי אהוד נצר)

התיאטרון בהרודיון; מבט ממזרח

כותרת קורינתית ממבנה התיאטרון מימין: ציור בפרסקו דמוי שיש על טיח באחת מחוליות העמודים שנמצא בתיאטרון

יוצאת דופן היא קבוצת החדרים ששרדה בדרום התיאטרון, מעל לקוויאה ובסמוך לכניסות אל בורות המים. חלק מן החדרים עוטר בחלקו. החדר המרכזי והגדול מביניהם (7x8 מ' גודלו ו-6 מ' גובהו), שהיה מול מרכז התיאטרון, עוטר במלואו בציורי קיר מרהיבים ובסטוקו באיכות מעולה. הציור נעשה בסקו, שהוא ציור על גבי טיח יבש (בניגוד לפרסקו שהוא ציור על גבי טיח רטוב). הטכניקה ורמת הציור, כמו גם רמת עיטורי הסטוקו והמקבילות האומנותיות, מעידים שהעיטורים נעשו בידי אמנים שהגיעו מאיטליה. גם את תאריך הציור ניתן לקבוע, כמעט בוודאות, לשנים 10-15 לפסה"ג, על סמך מקבילות מפומפיי ומרומא.

על קירות התא המלכותי, מתחת לרצועה העליונה שעוטרה בסטוקו, נחשפה קבוצת ציורי קיר ייחודיים, שצוירו כ-4 מ' מעל לרצפה, ובהם דגמים של תמונות תלויות של חלונות עם מעין תריסים שמתקפלים הצידה ומראות נוף ניבטים דרכם. המראות כוללים נוף כפרי, נוף נהר הנילוס, נוף ימי וכן דמויות של חיות ואנשים, אשר נעדרו עד כה מכל עיטורי ארמונותיו המוכרים של הורדוס. חלק מהציורים נחשפו בשלמותם וחלקם נמצאו שבורים ונפולים על הרצפה ושוחזרו במעבדות מוזיאון ישראל. בין החלונות שרדו אומנות שעוצבו בשילוב מושלם

התא המלכותי. ציור דמוי חלון עם נוף טבע וכפר. מימין ומשמאל, אומנות (דמויי עמוד) מעוטרת בסטוקו. למעלה משמאל, עיטור צמחי בסטוקו על גבי אפריז

אומנה (דמוי עמוד) מעוצבת בשילוב של צבע וסטוקו ומעוטרת בעלי קיסוס משמאל: עיטור שממנו צומח עלה הקיסוס

מראה גוף נילוטי הניבט מתוך חלון. למטה משמאל, דמות של תנין

פגלים בצבעי כתום ובורדו בחלק התחתון של קירות התא המלכותי

אדם לבוש טוגה ועל ראשו זר עלי דפנה, השויך כנראה לאחד מציורי החלונות. נמצא בין החורבות

המדרגות המונומנטליות וההר המלאכותי בבניין שדון לכליה. בין השאר הם חילקו, לנוחיותם, את החדר המפואר בעזרת קירות עלובים ובצדם הותקנו תנורי בישול ואפיה. ספסלי התיאטרון, שפורקו כמעט בשלמותם, שימשו בוודאי חומר גלם להקמת המדרגות המונומנטליות.

שפע הנתונים החדשים מאפשר כבר עתה להציג תמונה ראשונית של שלבי הבנייה וההרס במדרון הצפוני-מזרחי של הרודיון. דומה כי שני הרכיבים הקדומים ביותר באזור זה הם הקיר המשופע, שהקיף קרוב לוודאי את ההר, ושלושת בורות המים, המצויים באמצע המדרון. לצערנו, אין עדין בידינו נתונים ברורים על אופן העלייה אל ההר בשלב הבנייה הראשון; האם היה כאן שביל מרכזי מתפתל, או לחילופין מספר שבילים (עם או בלי מערכות מדרגות). סביר להניח, מכל מקום, כי אחד מן השבילים היה קשור אל בורות המים (לפחות שני המערביים שביניהם) כדי לעלות מים לפסגה.

יש לציין כי ברוב האזורים שבהם חפרנו, נמצאו שרידי מחצבות, שקדמו להקמת המבנים, שמהן נחצבו חלק מאבני הגזית ששימשו לבניית ארמון-מבצר ההר. חשוב לציין עוד, כי בעת בניית הקיר המשופע סביב ההר (בקטע שמתחת למגדל המזרחי העגול של ארמון מבצר ההר), בוטלה מערה, אולי מערת קבורה, שיש אולי לקשור אותה עם שלב קדום של בניית ארמון מבצר ההר, ששרידים ממנו מצויים על פסגת ההר (נושא שילמד וידון בעתיד).

אין לנו מידע מתי בדיוק נבנה המאוזוליאום, בין אם המקום נקבע עוד קודם לכן או תוכנן זמן קצר לפני שנבנה. אין סיבה לקשור את הקמת המאוזוליאום עם התיאטרון. אם לוקחים בחשבון את תכנית הבנייה העמוסה של המלך, דומה כי העיתוי המתאים היה עם סיום הבנייה בהר הבית ובקיסריה, כולל החגיגות לסיום הקמתה של עיר הנמל בסביבות שנת 10 לפסה"נ. נראה כי רק אז התפנה הורדוס להקמת המאוזוליאום, שבבנייתו השקיע משאבים ומאמצים רבים.

זמן קצר לפני מותו, הורדוס השלים ככל הנראה

במהלך החפירה משמאל: תנור אפיה וקירות דלים שבנו הפועלים בתא המלכותי, בעת מפעל הקמת ההר המלאכותי וכיסוי התיאטרון

קשתות וקירות תמך של המדרגות המונומנטליות

של סטוקו וצבע, שנשאו כותרות קורינתיות. חלקם התחתון של הקירות עוטר בספינים (פנלים) מלבניים בצבעי כתום ובורדו, וניתן אף לראות כי נעשו בהם שינויים המהלך תקופת קיומו הקצרה של החדר.

חדר מרכזי ומעוטר זה שימש ודאי את הורדוס ואורחיו בעת שנערכו כאן מפגשים, מופעי תיאטרון או מוסיקה. בניית התיאטרון, שתוארכה סמוך לשנת 15 לפסה"נ, קשורה בוודאי בקשר הדוק לביקורו ביהודה באותה השנה של מרקוס אגריפה, המשנה לקיסר אוגוסטוס. אפשר שהקמתו הייתה אחד המפעלים שהורדוס יזם לכבוד ביקור זה וייתכן שהוא תוכנן כבר במפגש שהתקיים ביניהם בשנת 16 לפסה"נ באי לסבוס, שבעקבותיו נשלחו אולי אמנים לארץ. התיאטרון, מכל מקום, מעיד על החיים התוססים שהתנהלו בהרודיון, ולמרות הקרבה הפיסית, הוא אינו חלק ממכלול הקבורה.

להפתעתנו הרבה, התיאטרון כולו, 'הוקרב כקרבן' בסוף ימיו של הורדוס, בעת הקמת ההר המלאכותי, וכתוצאה מכך פורק וכוסה. יחד עם זאת, החיים בתיאטרון לא פסקו ברגע. במשך מספר חודשים השתמשו הבנאים הרבים שהועסקו בהקמת

את בניית מערך הקבורה, שכלל את המבנים השונים שנבנו עוד קודם לכן בהרודיון התחתית (טרקלין מפואר, מקווה גדול ומסלול הלוויה); את המדרגות המונומנט-ליות (שהחליפו את גרם המדרגות הקדום); את המאוזוליאום המפואר על המדרון; וכרקע את ההר המלאכותי, הוא המצבה המונומנטלית בצורת חרוט קטום. ואכן, מסע ההלוויה שיצא מיриחו, עם מותו של הורדוס בשנת 4 לפסה"נ, הגיע לפי דברי יוסף בן מתתיהו להרודיון. השרידים בשטח מעידים אמנם על טקס צבאי מרשים שהתקיים לאורך המסלול כאשר נושאי המיטה ולפחות חלק מן הפמליה, המשיכו לאחר מכן את דרכם אל המאוזוליאום, בהסתייעם במדרגות המונומנטליות.

* * *

השרידים שמצאנו מלמדים, כאמור, כי מבנה הקבר נהרס במתכוון במהלך המרד הראשון ברומאים. לאחר הרס המאוזוליאום והקירות שמעליו, סבל המקום מסחף של העפר שנשפך מעל המתחם בשעת יצירת החרוט של ההר המלאכותי, והוא שכיסה את חורבות המאוזוליאום.

בימי מרד בר כוכבא, פעלו כאן המורדים שעה שהכשירו פתחי גיחה מתוך מערכת המנהרות שחצבו בבטן ההר. שניים מפתחי הגיחה נפרצו ממש בצמוד לחורבות המאוזוליאום, והמורדים השתמשו בפריטים האדריכליים של המאוזול-אום לבניית הקירות להסתרת פתחי הגיחה. ייתכן שגם מפולות מאבני המדרגות, שמצאנו בסמוך לגרם המדרגות המונומנטלי, הושלכו בידי אנשי בר כוכבא כחלק מפעולת ביצור ההר.

ביבליוגרפיה

- אהוד נצר, הרודיון, ירושלים, 1980.
- אהוד נצר ושמעון ארזי, 'מנהרות הרודיון', **קדמוניות** 69-70 (תשמ"ה), עמ' 33-38.
- אהוד נצר, הרודיון, **מדריך ארכיאולוגי**, ירושלים, 1998.
- אהוד נצר, יעקב קלמן ורחל לוריס-צ'אצי, 'חידושי החפירות בהרודיון תחתית', **קדמוניות** 129 (תשס"ה), עמ' 30-42.
- אהוד נצר 'הרודיון, על ספר המדבר', **ספר המדבר בארץ-ישראל**, דברי הכנס הראשון 2006, עמ' 31-40.
- אהוד נצר, 'התפתחות מערך הקבורה של הורדוס בהרודיון', **חידושים בחקר ירושלים** קובץ י"ג, 2007, עמ' 59-72.
- אהוד נצר, יעקב קלמן ורועי פורת, 'גילוי קברו של הורדוס', **אריאל** 182 (תשס"ח), עמ' 6-29.
- אהוד נצר, יעקב קלמן, רועי פורת ורחל צ'אצי-לוריס, 'חשיפת קברו של הורדוס בהרודיון', **מחקרי יהודה ושומרון** קובץ י"ז, 2008, עמ' 57-67.
- אהוד נצר, יעקב קלמן, רועי פורת ורחל צ'אצי, 'גילויים נוספים מקבר הורדוס', **אריאל** 186 (תשס"ט), עמ' 46-57.
- ראה גם:
- אהוד נצר, **ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2000.
- Ehud Netzer, *The Architecture of Herod, the Great Builder*, Verlag Mohr Siebeck, Tübingen 2006, 443 pp.
- Ehud Netzer, "Greater Herodium", *Qedem* 13 (Monographs of the Institute of Archaeology, the Hebrew University of Jerusalem), 1981.